

Володимир Колода

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,
завідувач навчально-науковою археологічною лабораторією
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди

ПОБУТОВО-ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ САЛТІВСЬКОГО ЧАСУ НА ГОРОДИЩІ МОХНАЧ

Об'єктом аналізу виступають побутово-господарські будівлі салтівської культурно-історичної спільності (середина VIII – середина X ст.) з північного двору городища Мохнач (Харківська обл.). У зв'язку із тим, що вони були не головними, а додатковими об'єктами по забезпеченню людського життя, ці комплекси, зазвичай, були наземними або слабо заглибленими і будувалися з легких природних матеріалів органічного походження. Головним чином, це були дерево, гілля, очерет, солома, до яких могли додаватися ґрунт (дерен), глина та шкіра. Це підтверджує і етнографічний матеріал. Означені будівлі були здебільшого овальними та прямокутними. В них рідко фіксуються опорні конструкції перекриття, що дозволяє припустити наявність у більшості шатрового даху. Менш ніж третина з них були обладнані сходиною, і лише у двох випадках фіксуються внутрішні господарські ями. В цілому, їх конструкція в плані і по формі не була сталою, а скоріш за все, створювалася господарем виходячи з практичних потреб, власного вміння та наявності місцевого природного будівельного матеріалу. Вони могли мати мультифункціональне значення. В них зберігався господарський реманент, запаси необхідної для домашнього виробництва сировини, невеликі запаси харчів (їжі) для найближчого споживання, речі, що потребують ремонту, тощо. Тому поки зарано ставити питання про якусь типологію даних будівель. Вивчення цієї групи об'єктів поки гальмується їх слабким висвітленням у науковій літературі.

Ключові слова: Хозарський каганат, лісостеп, салтівська культурно-історична спільність, городище Мохнач, побутово-господарські будівлі.

Постановка проблеми. Городище, що в с. Мохнач Слобожанської селищної громади сучасного Чугуївського району (на території колишнього Зміївського району) Харківської області, є однією з найбільш вивчених археологічних поселенських пам'яток лісостепової зони розселення салтівської культурно-історичної спільності (СКІС) – середина VIII – середина X ст. Городище, разом із 19-ма відкритими селищами-сателітами, було центром значного за площею та економічною потугою мікрорегіону, що входив до складу північно-західних територій Хозарського каганату. Вивчення пам'ятки розпочалося в середині XX ст., але лише останнім часом ці дослідження стали регулярними (починаючи з 1999 р., вони, з невеликими перервами, продовжувалися до 2019 р. включно). Історія її дослідження та обстеження навколишніх територій неодноразово висвітлювалися в науковій літературі (наприклад, Колода, Горбаненко 2018, с. 20-21; Koloda, Gorbanenko 2020, р. 3-14; Саяний, Колода, Свистун 2020).

Городище має складну історію, що відобразилась як у складній системі захисних споруд та його структурі, котра налічує 5 дворич (рис. 1: 1), так і в різноманітних комплексах. Більшість їх належить салтівській археологічній культурі (середина VIII – середина X ст. н. е.), котра втілює в себе старожитності Хозарського каганату, для яких наш край був важливою територією на його північно-західних кордонах. Зараз вже зрозуміло, що сама пам'ятка відображає кілька етапів розвитку людської спільноти нашого краю, починаючи з ранньої залізної доби (V ст. до н. е.) по теперішній час. На тепер на городищі в цілому вивчено ≈ 10 тис. м², зокрема на об'єднаному розкопі 10, котрий з 2016 р. включив до себе і колишній розкоп 11, єдиною площею вивчено $\approx 8,5$ тис. м² (рис. 1: 2). Серед 167 різнохарактерних та різночасових комплексів цього найбільшого на пам'ятці розкопу, більшість (143) належить саме салтівській культурі, що складає 85,6 % від усіх досліджених комплексів на північному дворі. До їх числа належать 25 жител, 5 (6-?) літніх кухонь, 23 погребі 31 зерносховище, 2 теплих хліви, гончарна та ковальська майстерні, 42 ями різного (господарського і спеціального) призначення, 1 поховання в окремій ямі й 4 – в житлово-господарських комплексах (загальне число похованих – 12 осіб, всі – інгумація) та 10 побутово-господарських будівель, призначення котрих однозначно визначити важко. Остання група комплексів становить незначну

частку (7%). На відміну від жител, ремісничих споруд, зерносховищ, поховань або скарбів (наприклад, Квітковський 2018, с. 95-163; Колода 2002а; 2010а; 2013; 2017а; Колода, Колода 2009), вона до цього часу не привертала увагу дослідників,

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не зважаючи на те, що будівлі / споруди / комплекси побутово-господарського призначення є незмінним атрибутом будь-якої людської садиби з часів створення перших постійних поселень – і до нашого часу, інформація про них, як правило, осідає у наукових звітах, або подається побіжно під час публікацій окремих ділянок розкопу або окремих садиб. Хоча з огляду на недавню сільську дійсність, в них зберігався (і зберігається) господарський реманент, запаси необхідної для домашнього виробництва сировини, невеликі запаси харчів (їжі) для найближчого споживання, речі, що потребують ремонту, тощо. Так, на відміну від вказаних вище – спеціалізованих будівель і комплексів, вони не були головними, а лише додатковими (підсобними) спорудами по забезпеченню комфорту людського життя, створюючи додаткові зручності у побуті і веденні садибного господарства. Їх конструкція, здебільше, не була сталою, а, скоріш за все, створювалася господарем виходячи з практичних потреб, власного вміння та наявності будівельного матеріалу. Все це гальмує вивчення таких об'єктів давнього часу, особливо на археологічному матеріалі.

Відносно таких об'єктів вкрай мало інформації в літературі по СКІС. Хоча слід відзначити, що стосовно лісостепової зони Хозарського каганату, матеріалів значно більше аніж по інших регіонах Хозарського каганату. Початок цьому був покладений в узагальнюючій монографії по Маяцькому поселенню. В ній докладно описані 13 господарських будівель, що були розподілені за ступенем заглибленості. Попутно відзначимо, що лише для 4 з них була дана інтерпретація за призначенням (Винников, Плетнева 1998, с. 73-83). Певною мірою це питання озвучено в статтях автора, де аналізуються господарські споруди селища «Мохнач П» та Вовчанського городища (Колода 2016b; 2020.). Нам не відомі подібні роботи по степовій зоні каганату. Мало що дає для розуміння нашого матеріалу і публікації кримських або таманських матеріалів Хозарського часу з огляду на те, що тут господарські приміщенні або побутово-господарські комплекси створювалися наземними за допомогою таких будівельних матеріалів як каміння та сирцева цегла (Баранов 1990, с. 36-53; Чхаїдзе 2008, с.43-143), чого не було у зоні салтівського лісостепу.

З огляду на те, що однією зі складових частин лісостепового населення СКІС були північно-кавказькі алани, цікавим було звернутися до археологічних матеріалів кінця I – початку II тис. н. е. з Північного Кавказу. Але в доступних для нас виданнях загального характеру, у розділах, що присвячені будівництву, господарським спорудам або побуту містяться лише описи решток кам'яних будівель (Кузнецов 1992, с. 246-278; 1993, с. 27-82). Це не дає надію на можливі аналогії з нашим матеріалом. Етнографічний матеріал по сучасних осетинах, котрі є прямими нащадками ранньосередньовічних аланів і з практично до середини XX ст. зберігали багато давніх етнічних рис, в тому числі і у побуті та веденні господарства, матеріалів також небагато. Описуючи традиційні способи збереження зернового запасу осетин та інших народів Північного Кавказу (Калоев 1981, с. 157-163; 2004, с. 163-164) автор акцентує увагу на зернових ямах та різних ємностях на основі дерева: ящики-скрині, посудини-душлянки або самі душла дерев, плетені з прута кошики-сапетки. Більшість їх ставилися на дерев'яні або кам'яні опори у дворі під навісом або у коморах, котрі теж робилися з дерева на кам'яно-дерев'яних підпорах. Все це практично неможливо виділити в археологічному матеріалі культурного шару пам'ятки (особливо якщо вона десятиліттями піддавалася інтенсивній глибокій оранці).

Більше матеріалів для розуміння і аналогій дають відомості з синхронних пам'яток на сусідніх слов'янських територіях. Знаходячись практично в однакових природно-кліматичних умовах східноукраїнського лісостепу (Горбаненко, Колода 2013, с. 49-74), впроваджуючи однакові форми господарства та використовуючи той самий природний будівельний матеріал, сусідні народи впливали одне на одне. В будівельній справі вплив слов'ян на лісостепове неслов'янське населення Хозарського каганату було відчутним з огляду на те, що слов'яни мали значно більший досвід проживання в означеній місцевості аніж прийшли сюди тюркомовні народи з Північного Кавказу, Криму та степової зони Євразії. Сусідами лісостепового населення Хозарського каганату були східнослов'янські племена переддержавного і ранньодержавного часу, котрі на теренах України представлені літописним племенем сіверян. Пізня стадія їх розвитку (друга половина VIII – середина XI ст.) співвідноситься з роменською археологічною культурою. Дані щодо господарських приміщень на поселеннях сіверян-роменців містяться в ряді монографічних праць (Ляпушкин,

1958, с. 138-153, 207, 208; Горбаненко, Колода 2013 с. 135-140; Пуголовок, 2016, с. 132-144). Господарсько-побутові об'єкти часів Київської Русі також знайшли своє відображення у статтях та колективній монографії (зокрема, Готун 2003; Моця та ін. 1997; Серов 1997; Щекун, Веремейчик 1997). Це, по-перше, свідчить про спадковість у створенні господарських споруд давньоруського часу із переддержавним періодом у східних слов'ян, а, по-друге, дає матеріал для порівняльного аналізу наших об'єктів з городища Мохнач.

І перед тим, як перейти до безпосереднього висвітлення самих побутово-господарських комплексів північного двору городища Мохнач зазначимо, що питання це ставилося на одній з нещодавніх харківських конференцій (Колода 2021).

Виклад основного матеріалу. Побутово-господарські споруди СКІС, що виявлені на північному дворі городища Мохнач, котрі ми не можемо беззаперечно віднести до вже визначених категорій господарських споруд (див. вище) ми розглянемо у хронологічній послідовності їх виявлення під час дослідження (табл. 1).

Комплекс № 2 виявлений у розкопі 11 у 2001 р. (Колода 2001, с. 12-13). Являв собою 7 стовпових ямок (рис. 2: 1), котрі розташовувалися по двох майже перпендикулярних одна до одної лініях («А» – «В» и «Г» – «Е»); окремо знаходилася ямка «Ж» (хоча вона могла мати і самостійне значення). Їх верхній діаметр становив від 25 до 40 см. Більшість ямок звужувалася донизу, де їх діаметр становив вже 15–30 см. Ямки «А» і «Б» мали увігнуте дно, інші – пласке. Заповнення – супісковий чорнозем без знахідок. Скоріш за все, ми маємо справу із рештками якоїсь наземної побутово-господарської споруди на кшталт літнього загону для худоби. Аналогії такій загорожі можна бачити в конструкції легких загорож для утримання худоби або озородів / озеродів для просушки сіна чи необмолоченого зернового врожаю з давньоруського селища Автуничі (Готун 2003, с. 175-176, рис. 60: г; 61: а). Описаний нами комплекс був складовою садиби коваля, до якої входили (рис. 2: 2): житло-майстерня (комплекс № 7); теплий хлів (№ 1); погріб (№ 14); погрібець (№ 5); кілька господарських ям (№ 3, 4, 6, 9, 11, 13, 15, 16, 18), невеличка ямка-скарбничка – № 12 (Колода 2014, с. 339) та поховання коваля (№ 8); а також комплекс № 10 незрозумілого призначення (Колода 2001, с. 11-17; 2005, с. 52-59; 2006, с. 42-47).

Комплекс № 10 виявлений в розкопі 11 у 2005 р. разом із господарськими ямами № 9 та № 11 на одному рівні зачистки на рівні материка (Колода 2005, с. 56-57). Розчистка показала, що він дещо перерізає сусідню господарську яму (рис. 3: 1). Це свідчить, що його створено пізніше. Комплекс був неглибоким (-75 см), майже квадратним в плані. Його верхні розміри становили 80 × 70 см, нижні – 60 × 60 см; дно – пласке. Заповнення – чистий чорнозем без знахідок. Однак, обставини знахідки виявлення схиляють нас до думки, що цей комплекс відноситься до цієї ж садиби салтівського часу (рис. 2: 2), і він був створений після закінчення використання господарської ямки (№ 11). Можна припустити, що це була якась невелика повітка для збереження господарського реманенту з легкими плетеними стінами на мало заглибленому каркасі. Подібна будівля була виявлена в розкопі 4 на селищі Коропові Хутори (Горбаненко, Колода 2013, рис. 68), а також комплекс № 74 на Новотроїцькому городищі (Ляпушкін 1958, табл. LXXIII). Аналогії подібним спорудам ми бачимо на давньоруських поселенні Доронигка III у Київському Подніпров'ї та на селищі Ліскове в Подесінні (Серов 1997, рис. 42, 43; Щекун, Веремійчик 1997, с. 74, рис. 30: 4, 6), а його можлива реконструкція представлена на прикладі одного з комплексів давньоруського селища Автуничі (Готун 2003, рис. 61: в). Слід, однак, зазначити, що лише новотроїцька будівля співпадає із аналогічною мохначанською за розмірами, інші – вдвічі більші.

Комплекс № 20 виявлений у розкопі 10 роботами 2005 р. (Колода 2005, с. 45-46). В плані він являв собою овал розмірами 280 × 180 см. З північного боку на глибині 60 см простежена невеличка материкова сходи́на завширшки 25 см при довжині 75 см (рис. 3: 2). Його дно дещо увігнуте, максимальна глибина – 120 см. В неоднорідному заповненні артефакти виявлені лише до глибини 80 см: з півсотної фрагментів салтівської кераміки (амфори, тарні піфоси та кухонні горщики – приблизно в рівній пропорції), а також поодинокі уламки столового посуду, кістки тварин та каміння). На наш погляд, це була господарська споруда із безстовповим шатровим перекриттям для збереження продуктивних припасів у керамічній тарі. Вона входила до житлового комплексу, головним осередком якого було житло (комплекс № 40), господарські ями зі сміттевим заповненням (№ 4 та № 21) і, можливо, літня кухня (№ 1) (рис. 3: 3). Подібне овальні господарсько-побутові споруди із заглибленим овальним котлованом та безстовповим шатровим перекриттям відоме в розкопі 3 (комплекс № 1) на селищі Коропові Хутори (Колода, Свистун 2005, с. 14, рис. 19). Аналогічні овальні споруди

подібного призначення відомі Новотроїцькому городищі (Ляпушкін 1958, табл. LXXIII, компл. 72) та на давньоруських поселеннях (Моця та ін. 1997, с. 36-37; Серов, 1997, с. 74, рис. 30: 13-16;).

Комплекс № 26 (рис. 4: 1), виявлений у розкопі 11 роботами 2008 р. (Колода, Квитковський 2008, с. 45-46). В плані це був неглибокий (до рівня -45-50 см) прямокутний котлован з верхніми розмірами 165 × 120 см. Його стінки донизу звужувалися. Розміри пласкої долівки – 150 × 120 см. Практично по центру – стовпова ямка глибиною 60 см і діаметром 25 см. Наявність вдовж східної та західної стінок решток деревного вугілля, а біля північної стінки – перепеченої глини дозволяє нам визначити цей комплекс як повітку із трьома стінами створеними з легкого матеріалу (плетиво гілок або фахверк, що додатково були обмазані глиною). Південні стіна, спрямована на південь у бік літньої кухні, подібної до комплексу № 8 на селищі «Мохнач П» (Колода 2016b, с. 142-143), була відкритою. Перекриття комплексу додатково підтримувалося стовпвою опорою. Своїми розмірами в плані вона схожа на господарську споруду (комплекс № 16) в розкопі 3 селища Верхній Салтів (Колода 1997, с. 14, табл. XXXV: 1). Значно більше аналогічних господарських споруд зафіксовано на давньоруських пам'ятках, хоча їхні розміри дещо більші (Моця та ін. 1997, с.36; Шекун, Веремійчик 1997, с.74, рис. 30: 7, 8; Серов 1997, с. 105, рис.43: споруди 1-3).

Комплекс № 28 (рис. 4: 1), виявлений одночасно із комплексами 26 та 32 у розкопі 11 (Колода, Квитковський 2008, с. 50). В плані це був неглибокий (-60 см) майже квадратний котлован з верхніми розмірами 120 × 120 см, нижніми – 100 × 90 см і увігнутим дном на глибині 60 см. В плані цей побутово-господарський комплекс є практично копією вище означеного комплексу № 10 ж розкопу із відповідними аналогіями. Загалом слід зазначити, що цей та попередньо описаний комплекс (№ 26) входили як допоміжні споруди до загального комплексу відкритої «літньої кухні» (№ 32). Вона, а також господарська яма (№ 34), була складовим елементом садиби, центром якої були житла (комплекси № 25 та 20)¹ – (рис. 4: 2).

Комплекс № 47 (рис. 5: 1) виявлено у 2010 р. у розкопі 10 (Колода 2010b, с. 29-31). В плані котлован цієї будівлі наближався до чотирикутника із двома кутовими нішами. По лінії північний схід – південний захід він був завдовжки – 400 см, у східній частині він був завширшки 255 см, в західній – 340 см. Донизу стінки котловану дещо звужувалися, пласке дно розташовувалося на глибині 60 см (межа материка та передматерика). Поблизу північно-західного кута СЗ досліджена кругла в плані ямка від стовпвої опори даху. Її діаметр становив 80 см, загальна глибина – 70 см. У північно-східному куті була ніша з ямою, котра на 30 см витиналася за загальні межі котловану. Розміри її верхнього еліпсу в плані становили 110 × 90 см. Донизу ямка звужувалася у південному напрямку до дещо увігнутого дна діаметром 70 см на глибині 110 см. Ще одна ніша із округлою в плані, симетричною ямою виявлена у південно-західному куті. Її розміри значно більші за попередні – 150 × 130 см. Верхній діаметр ями дорівнює 120 см, нижній – 80 см. Пласке дно виявлене на глибині 105 см.

У культурному заповненні нами знайдена значна кількість уламків від гончарного салтівського посуду, рване каміння, деревне вугілля, пічне кришиво та чимало індивідуальних знахідок (уламок точильної плити, фрагмент біконічного пряслиця, зливки кольорового металу, залізи: ледоступ та уривок ланцюжка). Серед решток посуду знаходилося, принаймні, 11 столових посудин, п'ять з яких вдалося відновити (графічно або фактично).

Не дивлячись на пічне кришиво та деревне вугілля, слідів стаціонарного опалювального пристрою у комплексі не виявлено. Враховуючи ці обставини та з огляду на несиметричність будівлі, наявність в ній двох додаткових внутрішніх господарських ям, ми виключаємо її з числа житлових споруд. Можна впевнено стверджувати, що це господарськи будівля для збереження продуктивних запасів ближнього терміну використання та вже готових страв, котра з часом перетворилася в яму для висипання побутового сміття. У зв'язку з тим, що ця господарсько-побутова споруда знаходилася в центральній частині розкопу 10 серед значної кількості інших комплексів (≈20), впевнено віднести її до якоїсь садиби складно. Вона знаходилася на приблизно однаковій відстані від трьох жител (комплекси № 25, 33, 48) – (рис. 5: 3).

Подібні за розміром чотирикутні господарсько-побутові споруди та приміщення у лісостепового населення СКІС фіксуються нечасто (на відміну від північнокавказьких, таманських та кримських територій Хозарського каганату (посилання на літератури див. вище). Вини зафіксовані на Вовчанському городищі (Колода 2020) та на в розкопі 5 на селищі Коропові Хутори (Колода 2006,

¹ Стратиграфічні спостереження щодо шарів заповнення житла (комплекс № 25) свідчать, про те, що нижній з них створений, скоріш за все під час виготовлення котловану сусіднього житла (комплекс № 20) – два етапи існування однієї садиби.

с. 21-22). Значно більше їх у слов'яно-руських старожитностях (Колода 2002b, с. 4, 7-8; Пуголовок 2026, с. 136-140, мал. 53; Щекун, Веремійчик 1997, рис. 30: 7; Серов 1997, рис. 42; Готун 2003, рис. 62), в тому числі і з непрямокутними стінами (Пуголовок 2026, с. 136, мал. 52: 1; Серов 1997, рис. 42).

Комплекс № 50 (рис. 5: 2) виявлено того ж 2010 р. у розкопі 10 неподалік від попереднього (Колода 2010b, с. 35-36). В плані являв собою овал з верхніми розмірами 220 × 145 см. Його стінки плавно звужувались до мископодібного дна на глибині 50 см. У південно-західній частині простежена невелика стовпова ямка (60 × 45 см) з пласким дном на глибині 100 см та невеликим підбоям до півночі. Розміри овального в плані дна – 70 × 60 см. Заповнення комплексу складалося із значної кількості уламків гончарного, здебільшого – кухонного, посуду² та великої кількості стулок розкритих мушель беззубки (*Anodonta*) та їх уламків. В заповненні стовпкової ямки біля дна знахідок не виявлено. Виходячи із заповнення, цей побутово-господарський комплекс був пов'язаний із обробкою та, можливо, приготуванням річкових мушель в їжу у скрутні часи відсутності інших продуктів харчування.³ Виходячи з наявності стовпкової ямки, ми вважаємо за можливе реконструювати цю господарсько-побутову споруду як таку, що мала асиметричне шатрове перекриття над котлованом. За місцем розташування вона тяжіє до житла (комплекс № 48), що розташовувалося у 2 м західніше неї в центральній частині розкопу 10. Аналогічний за планом і розмірами нежитловий комплекс відомий на селищі Коропові Хутори (Колода, Квітковський 2007, с. 19-20, рис. 25). Подібна овальна споруда відома на Новотроїцькому городищі (Ляпушкін 1958, табл. LXXIII, компл. 70).

Комплекс № 59 (рис. 6: 1) виявлено того у 2012 р. у розкопі 10 за 15 м на північний захід від попереднього (Колода 2012, с. 16). В плані являв собою овал неправильної форми з верхніми розмірами 330 × 200 см. Пласке дно розташовувалося на глибині 90 см. Його стінки сходили донизу практично вертикально. Можливо, з південно-східного боку на глибині 60 см тут була невелика сходинка, котра проявлялася темною плямою під час зачистки на вказаному рівні. Заповнення складалося з перевідкладеного материка із додаванням чорнозему та пари уламків від товстостінного тарного піфосу. Це свідчить, що перед нами, скоріш за все, побутово-господарський комплекс для нетривалого збереження зернового збіжжя, перекритий безопорним шатровим дахом. Непрямим підтвердженням цієї тези може бути той факт, що він розташовувався у скупченні зернохосовищ тривалого зберігання (зернові ями – № 53, 54, 67, глибокий погріб – № 67 та господарська яма – № 60) на певному віддаленні від інших житлово-господарських комплексів (рис. 6: 2). За розмірами і конструкцією ці господарсько-побутова будівля подібна до комплексу № 20 цього ж розкопу з усіма раніше описаними аналогіями (дивись вище).

Комплекс № 101 об'єднаного розкопу 10 (рис. 7) досліджено у 2016 р. (Колода 2016a, с. 27-28). В плані котлован комплексу нагадував овал із наближенням, за формою, до ромбу. Його верхні горизонтальні розміри становили 385 × 300 см. Донизу стінки дещо рівномірно звужувалися до величини 315 × 275 см. Практично пласке дно виявлене на глибині 60-75 см. Із західного боку, на рівні -50 см, простежувалася невеличка сходинка входу із горизонтальними розмірами 105 × 35 см. Поблизу північно-західної стіни виявлено складне ступінчасте заглиблення. Ближче до центру це була округла в плані ямка с абсолютною глибиною 140 см (діаметр її верхнього овалу – 90-100 см, дна – ≈70 см, стінки донизу звужувалися рівномірно). Між нею та північно-західною стінкою, на глибині 90 см простежено материкова полицка-останець з горизонтальними розмірами 105 × 30-50 см. Чорноземне заповнення котловану (із незначним додатком материкового суглинку) містило до нечисленні салтівські артефакти. Виходячи з форми об'єкту, можна визначити, що означений господарсько-побутовий комплекс являв собою слабо заглиблену будівлю із безстовповим шатровим дахом. Використовувався він для нетривалого зберігання їстівної продукції або господарського реманенту. З точки зору просторового розташування, він, скоріш за все, входив до садиби, до якої, окрім житла (комплекс № 107), входив ще і теплий хлів (№ 99) та погріб / зернова яма (№ 111) – (рис. 8: 2). Аналогії подібним спорудам вище вже наводилися, хоча його внутрішня конструкція була більш складною і надавала більше зручностей для господарів.

Комплекс № 104 того ж об'єднаного розкопу 10 (рис. 8: 1) досліджено у 2017 р. (Колода 2017b, с. 16-17). В плані котлован комплексу був неправильним овалом з верхніми розмірами 300 × 165 см. Його стінки дещо звужувалися до плаского дна (290 × 155 см) на глибині 70 см. У сміттевому чорноземному заповненні зустрічалися дрібні фракції деревного вугілля, перепечена обмазка від вог-

2 Загалом фрагментів кераміки було більше 100.

3 Раніше, в статтях щодо старожитностей СКІС на городищі Мохнач ми неодноразово звертали увагу на можливі періоди голодування його мешканців (зокрема, Колода 2005, с. 226 (антропологічні визначення робив А. В. Артем'єв); 2011, с. 269-271).

нища, поодинокі фрагменти салтівської кераміки, рваного каміння та потрошені кістки тварин. За своїм призначенням це була легка мало заглиблена побутово-господарська будівля з шатровим перекриттям та, скоріш за все, легкими стінами. Вона входила до садиби, центром якої було житло (комплекс № 98), зернова яма (№ 100), господарська яма (№ 103) та погріб (№ 105) – (рис. 8: 2). Аналогії таким спорудам наведену вище.

Висновки. Перш за все, слід відзначати, що побутово-господарські будівлі супроводжують людське житло (домогосподарство) починаючи з часів людської осілості – принаймні з часів неоліту – по тепер (в межах ведення традиційного сільського господарства). Привертає увагу той факт, що на найбільшому північному дворіщі городища Мохнач у часи проживання тут салтівської культурно-історичної спільності (середина VIII – середина X ст.) таких споруд без яскраво визначеного призначення (спеціалізації) у 2,5 рази менше аніж житлових споруд (10 : 25). У зв'язку із тим, що вони були не головними, а додатковими об'єктами по забезпеченню людського життя, ці комплекси, як правило, були наземними або слабо заглибленими і будувалися з легких природних матеріалів органічного походження. Головним чином, це були дерево, гілля, очерет, солома, до яких могли додаватися ґрунт (дерен), глина та шкіра. Це підтверджує і етнографічний матеріал. Саме тому ці комплекси складно фіксуються та інтерпретуються в археологічному матеріалі.

В плані мохначанські побутово-господарські комплекси салтівського часу були овальними та прямокутними (принаймні з прямими стінами). В них рідко фіксуються опорні конструкції перекриття, що дозволяє припустити наявність у більшості шатрового даху. Менш ніж третина з них були обладнані сходиною, і лише у двох випадках фіксуються внутрішні господарські ями. В цілому, їх конструкція в плані і по формі не була сталою, а, скоріш за все, створювалася господарем виходячи з практичних потреб, власного вміння та наявності місцевого природного будівельного матеріалу. Тому поки зарано ставити питання про якусь типологію даних будівель.

Для розуміння їх функціонального значення може допомогти контекст їх розташування в загальному плануванні окремої садиби чи-то всього поселення. З цього приводу слід зазначити кілька моментів. Будівлі господарсько-побутового призначення, як незмінний атрибут будь-якої людської садиби, могли мати мультифункціональне значення. В них зберігався (і зберігається) господарський реманент, запаси необхідної для домашнього виробництва сировини, невеликі запаси харчів (їжі) для найближчого споживання, речі, що потребують ремонту, тощо.

Звернемо увагу, що вивчення цієї групи об'єктів гальмується їх слабким висвітленням у науковій літературі (інформація про них, як правило, осідає у наукових звітах, або подається побіжно під час публікацій окремих ділянок розкопу чи-то окремих садиб). Подальше вивчення такої категорії археологічних комплексів як побутово-господарські будівлі збагатить наше уявлення щодо життя та господарської діяльності в далекому минулому.

ЛІТЕРАТУРА

- Баранов, И. А. 1990. *Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура)*. Киев: Наукова думка.
- Винников, А. З., Плетнева, С. А. 1998. *На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета.
- Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Готун, І. А. 2003. В: Моця, О. П. (відп. ред.) *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с.156-182.
- Калоев, Б. А. 1981. *Земледелие народов Северного Кавказа*. Москва: Наука.
- Калоев, Б. А. 2004. *Осетины: Историко-этнографическое исследование*. Москва: Наука.
- Квітковський, В. І. 2018. *Будівельна справа салтівського лісостепоного населення в басейні Сіверського Дінця кінця I тис. н. е.* Дисертація к. і. н., ІА НАНУ.
- Колода, В. В. 1997. *Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1997 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1997/85.

- Колода, В. В. 2001. *Отчет о полевых исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г. С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2001/29.
- Колода, В. В. 2002а. *Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского госпедуниверситета в 2002 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2002/38.
- Колода, В. В. 2002б. Усадьба средневекового кузнеца на Мохначанском городище. *Хазарский альманах*, 1, с. 69–78.
- Колода, В. В. 2005. Новые материалы к проблеме оседания средневековых кочевников: критерии выделения и подходы к решению (на примере исследования городища Мохнач). *Хазарский альманах*, 4, с. 216–233.
- Колода, В. В. 2006. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2006 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2006/29.
- Колода, В. В. 2010а. Жилище и мастерская гончара на городище Мохнач. *Верхнедонский археологический сборник*, 5 с. 149–163.
- Колода, В. В. 2010б. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2010 году (городища и Коробовы Хутора в Змиевском районе Харьковской области)*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2008/132.
- Колода, В. В. 2011. К вопросу о салтовских погребениях на поселениях (на примере богатого женского захоронения на городище Мохнач). *Древности 2011*, 10, с. 261–272.
- Колода, В. В. 2012. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2012 году (городище Мохнач, Змиевской район Харьковской области)*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2008/78.
- Колода, В. В. 2013. Салтовские погребения на городище Мохнач. В.: Сташенков Д. А. (отв. ред.). *Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э.: Материалы к V Международной археологической конференции 25–28 ноября 2013 г.* Самара: Самарский областной историко-краеведческий музей им. А. П. Алабина, с. 27–31.
- Колода, В. В. 2014. Клады городища Мохнач. В: Абдулин, Х. М. (ред.-сост.) *Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани*, II. Казань: Отечество, с. 339–343.
- Колода, В. В. 2016а. *Отчет о работе на городище Мохнач и селище «Мохнач У» Змиевского района Харьковской обл. в 2016 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2016/б. н.
- Колода, В. В. 2016б. Хозяйственные комплексы салтовского времени на селище Мохнач-П. *Хазарский альманах*, 14, с. 135–163.
- Колода, В. В. 2017а. Зберігання врожаю на городищі Мохнач у салтівський час. В.: Скиба, А. В., Горбаненко С. А. (відп. ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н.е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 237–248.
- Колода, В. В. 2017б. *Отчет о работе на городище Мохнач Змиевского района Харьковской обл. в 2017 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2017/б. н.
- Колода, В. В. 2020. Господарчі споруди Вовчанського городища: проблеми реконструкції та інтерпретації. *Археологія*, 3, с. 68–80.
- Колода, В. В. 2021. Господарчі будівлі салтівського часу на городищі Мохнач. В: Білько, І. В. та ін. (упоряд.). *Тези доповідей до XXV Міжнародної наукової конференції «Слобожанські читання»*. Харків: ТОВ «Друкарня Мадрид», с. 22–23.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.
- Колода, В. В., Квитковский В. И. 2007. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2007 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2008/135.
- Колода, В. В., Квитковский В. И. 2008. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2008 году (селище Пятницкое-1 и городище Мохнач в Харьковской области)*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2008/91.
- Колода, В. В., Колода, Т. А. 2009. Кузнечная мастерская нового ремесленного центра Лесостепной Хазарии. *Хазарский альманах*, 8., с. 203–215.
- Колода, В. В., Свистун Г. Е. 2005. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2005 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2005/6.

- Кузнецов, В. А. 1992. *Очерки истории алан*. Владикавказ: Ир.
- Кузнецов, В. А. 1983. *Нижний Архыз в X–XII веках. К истории Средневековых городов Северного Кавказа*. Ставрополь: «Кавказская библиотека».
- Ляпушкин, И. И. 1958. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 74.
- Моця, О. П., Орлов Р. С., Коваленко В. П., Козловський А. О., Пархоменко, О. В., Потапов О. В., Покас, М. П. 1997. В: Моця О. П. (керівник ред. колегії) *Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Навч.-метод. посібник. Київ: ІЗМН, с. 34–69.
- Пуголовок, Ю. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське народознавство.
- Саяний, М. І., Колода, В. В., Свистун, Г. Є. 2020. Поселення «Мохнач-Х» в околицях городища Мохнач. *Харьковский историко-археологический сборник*, 25, с. 51–62.
- Серов, О. В. 1997. В: Моця О. П. (керівник ред. колегії) *Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Навч.-метод. посібник. Київ: ІЗМН, с. 99–114.
- Чхаидзе, В. Н. 2008. *Таматарха. Раннесредневековий городи на Таманском полуострове*. Москва: ТАУС.
- Щекун, О. В., Веремійчик, О. М. 1997. В: Моця О. П. (керівник ред. колегії) *Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Навч.-метод. посібник. Київ: ІЗМН, с. 69–98.
- Koloda, V., Gorbanenko, S., 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 66. Leiden, Boston: BRILL.

Volodymyr Koloda

Candidate of Science in history, Assistant Professor of history of Ukraine,
Head of the Educational-Scientific Archaeological Laboratory in
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

HOUSEHOLD-ECONOMIC BUILDINGS OF THE SALTOV TIMES ON MOKHNACH HILLFORT

The object of analysis is household and economic buildings of the Saltov cultural and historical commonality (mid-VIII - mid-X centuries) found in the northern backyard of Mokhnach hillfort (Kharkiv oblast). They were additional, rather than principal objects, and supported people's lives. For this reason, these complexes were usually built on the ground, or were half-buried, and were made of light materials of organic origin. Mostly, it was wood, branches, cane, straw, and soil (turf), clay or leather could be added to them. The ethnographic material proves this. The mentioned buildings were mainly oval and rectangular ones. Their supporting overlapping structures are rarely recorded, and this fact suggests that most of them had a tent roof. Less than a third of them had a built-in stair, and only in two cases, inner household pits were recorded. In general, the structure of these buildings was not stable by its plan and form; most likely, the structure was created according to a housekeeper's practical needs, mastery and availability of a local natural building material. The buildings could have multifunctional values. They could be used for storing household implements, supplies of necessary materials for homemade production and some food for a short-term period, stuff that needs to be repaired, etc. Thus, it is too early to raise the question about any typology of these buildings. Investigation of this group of objects is still hindered by its poor coverage in scientific literature.

Keywords: Khazar Khaganate, forest-steppe, Saltov cultural-historical commonality, Mokhnach hillfort, household and economic buildings

Таблиця 1. Характеристики господарських будівель салтівської культури на городищі Мохнач

№ за порядком *	№ комплексу	№ розкопу	форма	довжина (см)	ширина (см)	глибина (см)	конструкція	примітки
1	2	11	прямокутна (?)	Ø 25–40		65–90	2 ряди стовпових ямок	загін для худоби (наземна будівля -?)
2	10	11	прямокутна	80	70	75	?	без знахідок
3	20	10	овал	280	180	120	сходинка	мало знахідок
4	26	11	прямокутна	165	120	45–50	дерев'яно-глиняні стіни, стовпова опора по центру	біля літньої кухні, в обох по ножу
5	28	11	квадратна	120	120	60	?	
6	47	10	невірний чотирикутник	400	340; 255	60	2 ніші, 3 внутрішні господарські ями	≈500 фр. Кераміки, з них ≈73% - столова (принаймні 11 посудин) + багато індивід. знахідок
7	50	10	овал	220	145	50	внутрішня яма (з підбоєм) з одного краю	багато кухон. керам та решток річкових мушель (беззубка)
8	59	10	овал	335	205	90	сходинка	мало знахідок
9	101	10**	овал	385	300	60–75	Сходинка, внутрішня яма з полицею	мало знахідок
10	104	10**	овал	300	165	70	?	сміттєве заповнення

* – за хронологічним порядком виявлення

** – об'єднаний розкоп 10

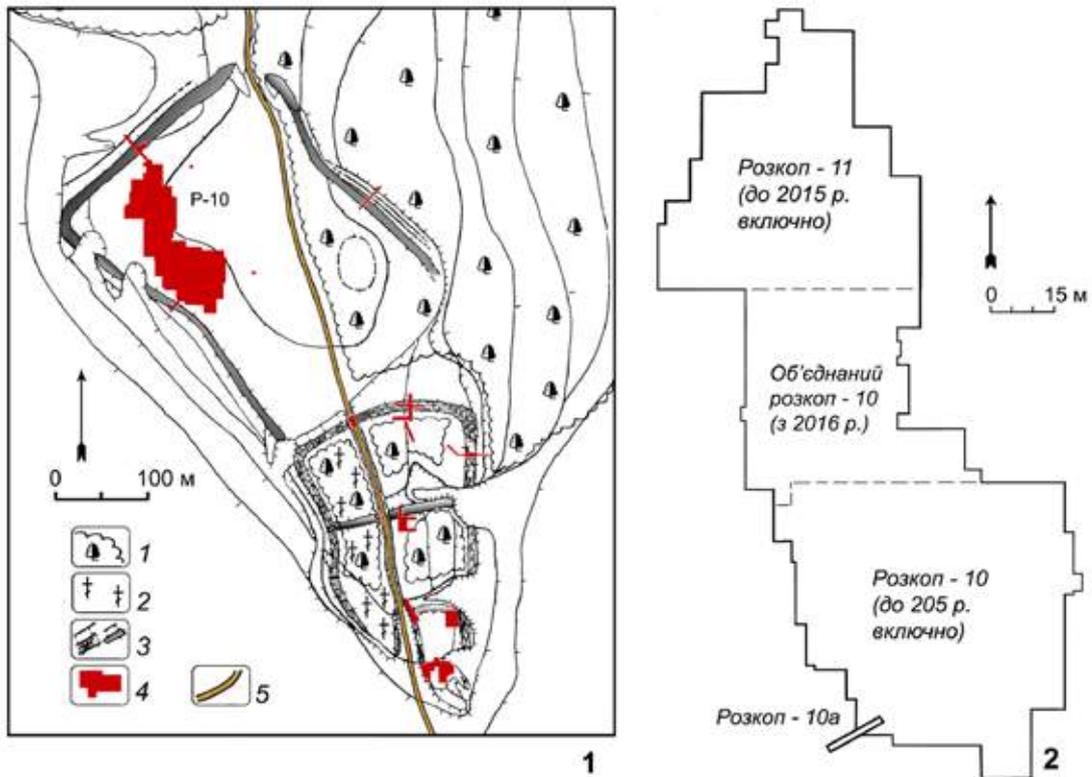

Рис. 1. План городища Мохнач з розкопами:
1 – план городища, 2 – план об'єднаного розкопу 10.

Умовні позначки: 1 – ліс та його межі; 2 – сучасний цвинтар;
3 – рови і вали з камінням, рови і ґрунтові вали; 4 – розкопи; 5 – польова дорога

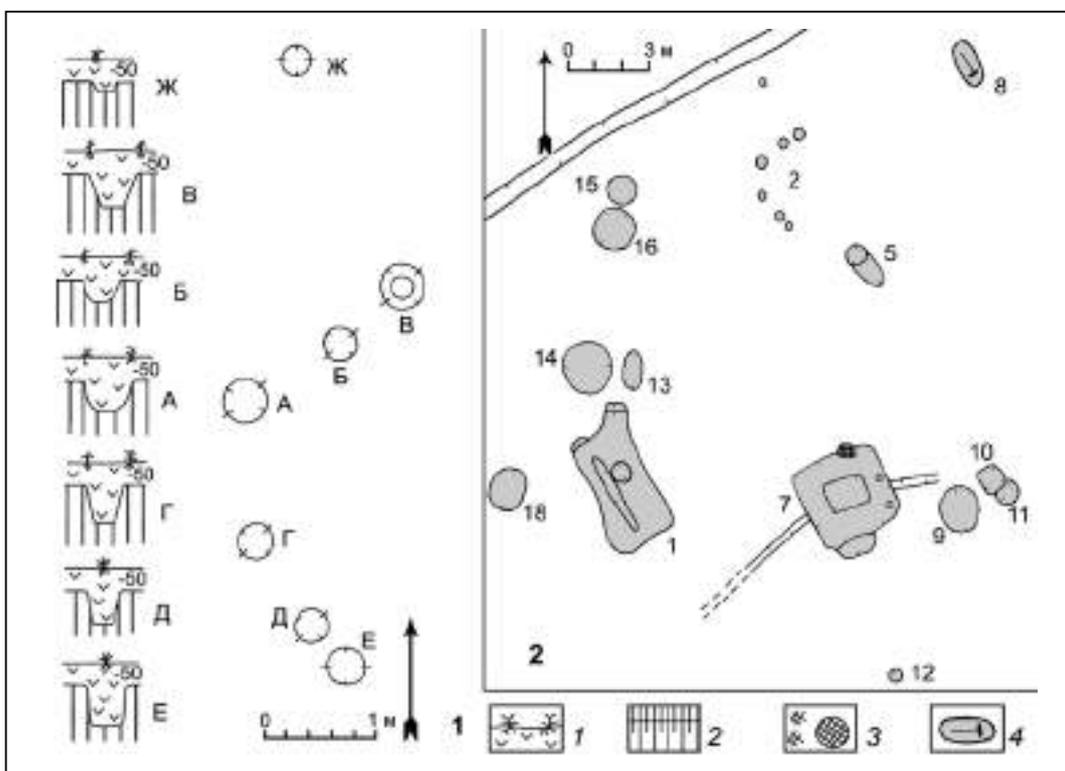

Рис. 2. Комплекс № 2 в розкопі 11 на городищі Мохнач:

1 – план і профіль комплексу, 2 – місце комплексу у можливій садибі.

Умовні позначки: 1 – денна поверхня і чорнозем культурного шару; 2 – передматерик та материк;
3 – шматки перепаленої печини та опалювальний пристрій; 4 – інгумаційне поховання

Рис. 3. Побутово-господарські комплекси з північного двору городища Мохнач:
 1 – план і профіль комплексів № 10 та № 11 в розкопі 11;
 2 – план і профіль комплексу № 20 в розкопі 10;
 3 – місце комплексу № 20 з розкопу 10 у можливій садибі

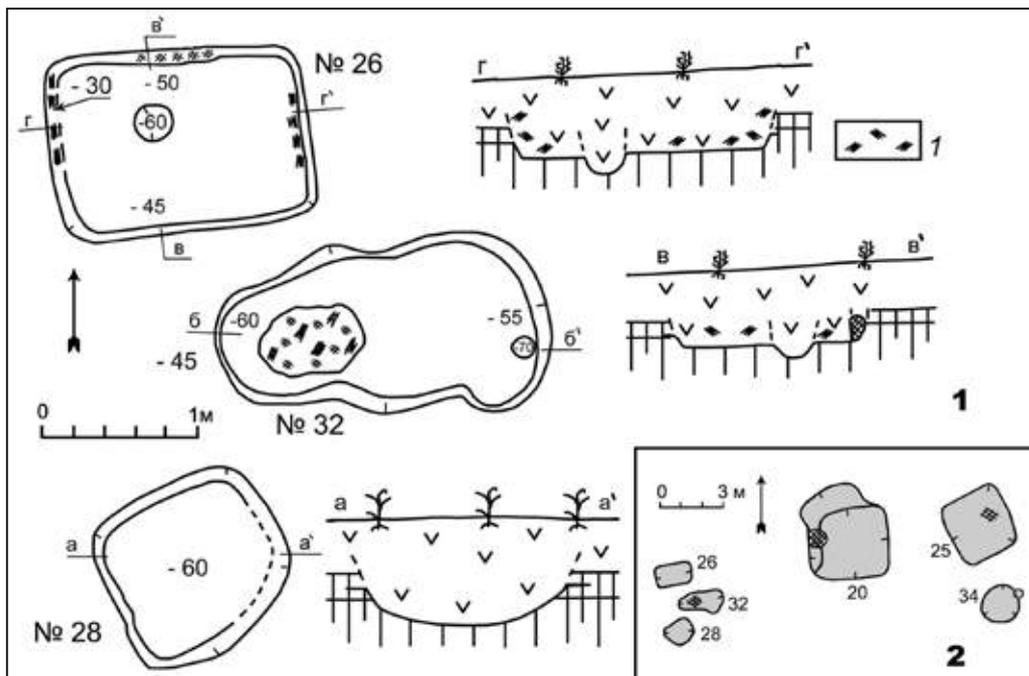
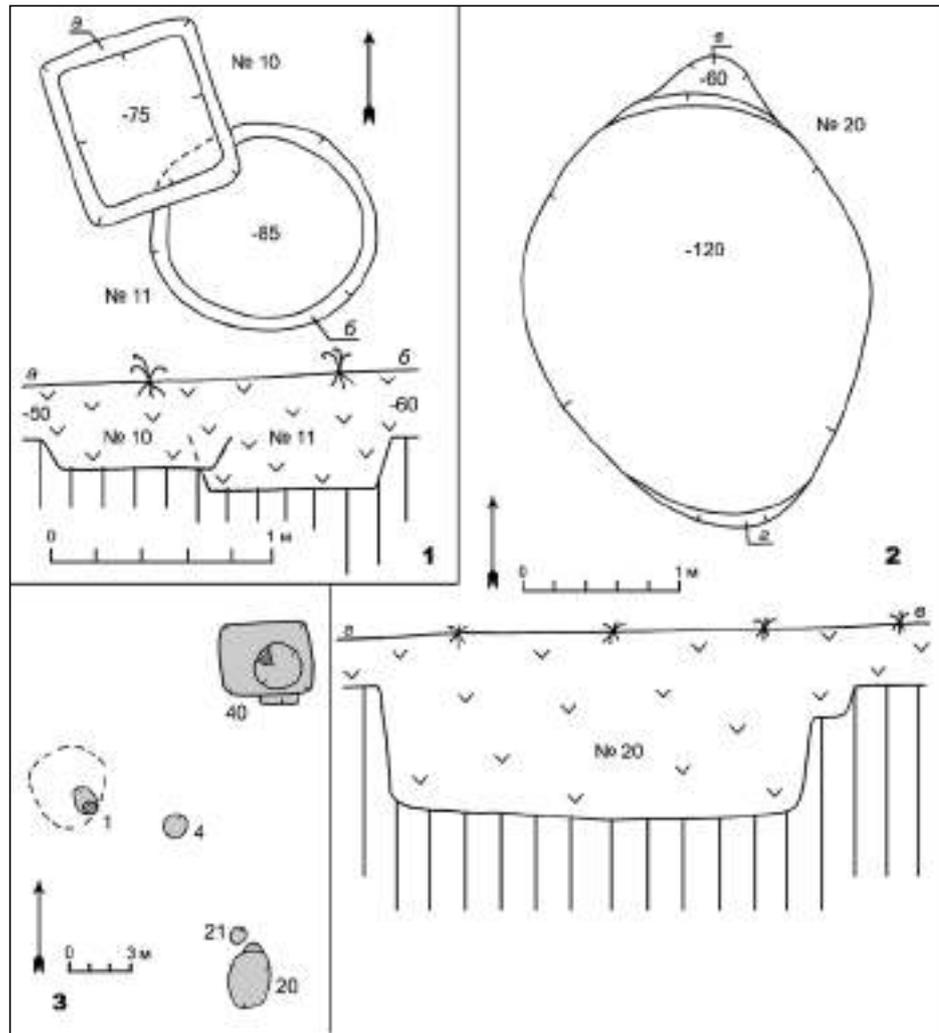

Рис. 4. Допоміжні побутово-господарські комплекси «літньої кухні» (комплекс № 32) з розкопу 11 північного двору городища Мохнач:
 1 – плани та профілі комплексів № 26 та № 28 в розкопі 11; 2 – їх місце у можливій садибі.
 Умовні позначки: 1 – деревне вугілля

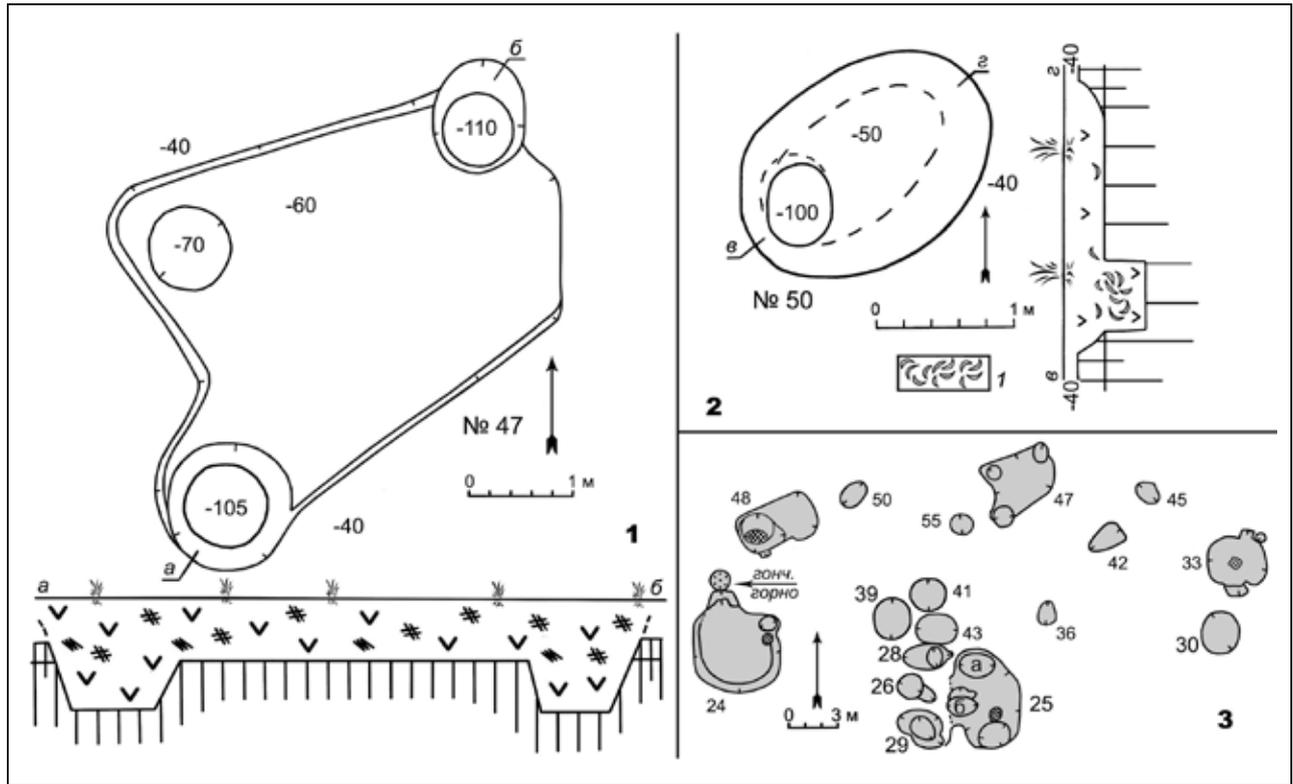

Рис. 5. Побутово-господарські комплекси з центральної частини розкопу 10 на північному дворі городища Мохнач:
 1 – план і профіль комплексу № 47; 2 – план і профіль комплексу № 50;
 3 – їх місце серед інших салтівських комплексів центральної частини розкопу.
 Умовні позначки: 1 – рештки річкової мушлі

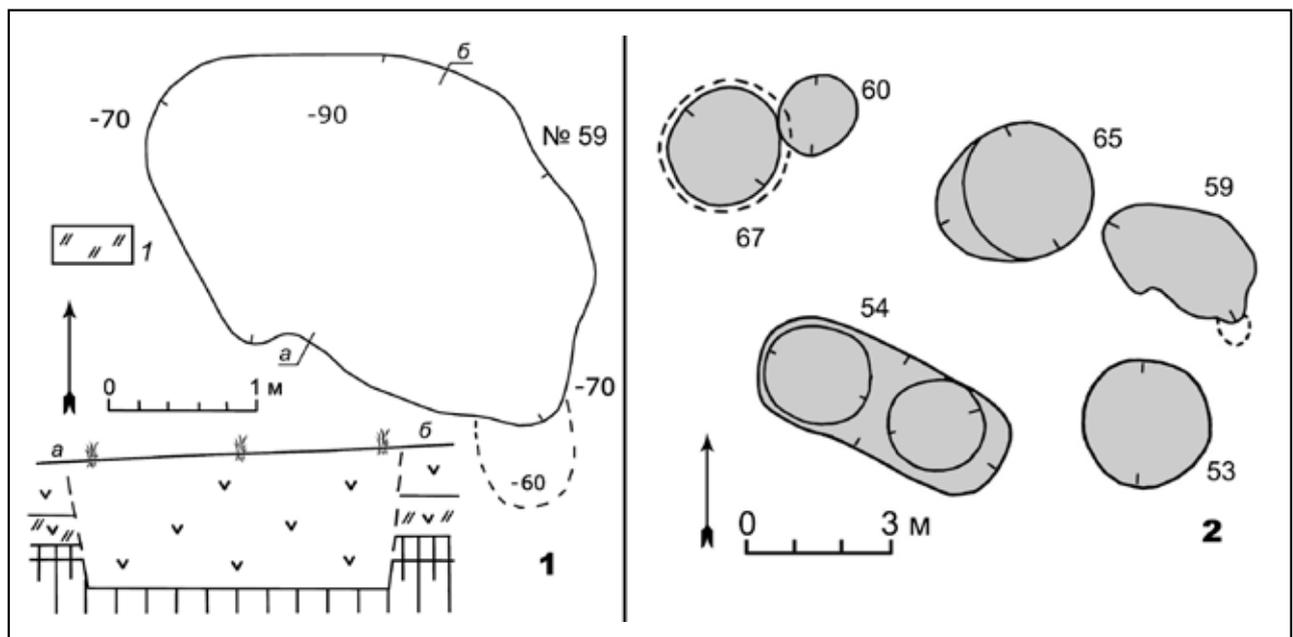

Рис. 6. Комплекс № 59 в розкопі 10 на городищі Мохнач:
 1 – план і профіль комплексу, 2 – місце комплексу на ділянці із зерноховищами.
 Умовні позначки: 1 – материкове кришиво

Рис. 7. План і профіль комплексу № 101 в об'єднаному розкопі 10 на городищі Мохнач

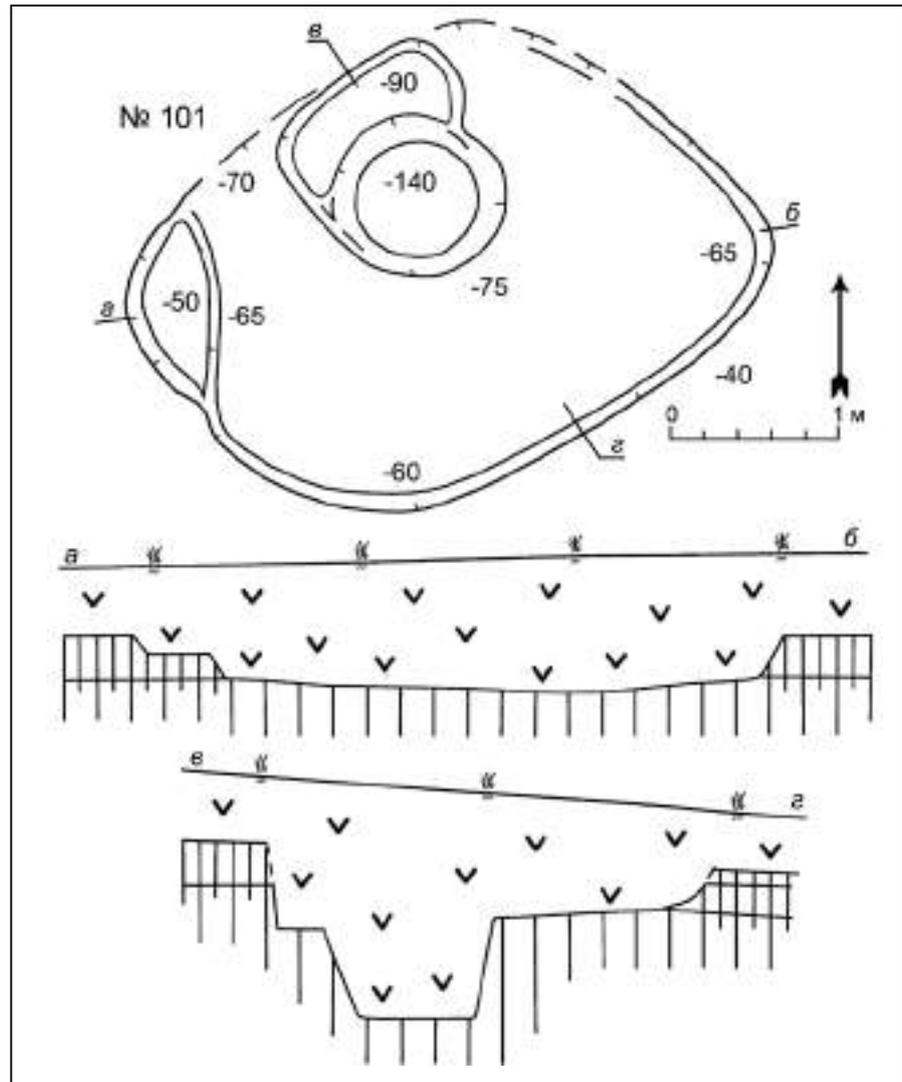

Рис. 8. Комплекс № 104 в об'єднаному розкопі 10 на городищі Мохнач:
 1 - план і профіль комплексу,
 2 - місце комплексів № 101 та № 104 в межах можливих садиб

